

מחנה ב' — מערת־האימה

מאת

י. אהרונִי

א. עבודת המשלחת

עסקנו בעונה זו בחפירות במערה הגדולה שבגדה הדרומית של נחל חבר, שנסקרה על־ידינו לראשונה בשנת 1955¹. כבר בימי המבצע הראשון במקום בשנת 1953 עוררה מערה זו את תשומת־לבנו; והואיל והסתכלנו בה מפתח "מערת־האיגרות" שבגדה הצפונית — כינינוה תחילה בשם "המערה המרוֹ־בעת", שכן פתחה הוא מרובע. ואף־על־פי שלא הצלחנו לטפס אליה אותה שעה — לא היה ספק בעינינו, שזו אחת ממערות־המחבוא הראשיות של לוחמי ברי־כוכבא באיזור. על כך העידו ברורות שני המחנות הרומיים, שהוקמו משני עבריו של נחל חבר על שפת הקאניון: האחד — מעל ל"מערת־האיגרות", והשני — מעל ל"מערה המרובעת"².

הנחה זו נתאשרה עם בדיקת המערה בשנת 1955. עכשיו סומנה המערה באות ח' וכונתה בשם "מערת־האימה", משום שבמעמקיה נמצאו פזורים שלדי־אדם מרובים, בכללם של ילדים ותינוקות. בזמן חפירות־הבדיקה נתגלו כאן כלים שונים מחרס, מתכת ועץ, חלקי לבוש וסנדלים, שרידי סלים, חבלים ומזון וכן כמה שברי־קנקן ועליהם אותיות עבריות. נתברר לנו, לצערנו, שבדווים הקדימו אותנו אף במערה זו וערכו בה חפירות־שוד פראיות, במיוחד בחלקיה הפנימיים.

התגליות במערת־האיגרות ב־1960 הוכיחו, שאותן מערות ראויות לבדיקות מדוקדקות. לפיכך ערכנו הפעם חפירה יסודית במערת־האימה³. הפתח שלה

1. ראה: Y. Aharoni, The Caves of Nahal Hever, *Atiqot, Journal of the Israel Department of Antiquities*, 3, 1961 (להלן: Caves), pp. 155 ff. ראה גם: י. אהרונִי וב. רותנברג, בעקבות מלכים ומורדים במדבר יהודה, תל־אביב 1959, עמ' 115 ואילך.

2. ראה: Caves, pp. 151 ff.

3. נוסף על אנשי צה"ל השתתפו במשלחת: קרן מרגריתה אוטוסן, אבנר אילון, ג'ורא אילני, יואב ארני, ג'ירה ארני, סילביה ג'ון אהרונס, יוסף בטר, יצחק דוד ביוטל,

נמצא בעומק של 80 מ', בקירוב, מתחת לשפת הקאניון, ומתחתיו נפצרת תהום של מאות מטרים. הצוק שמעל למערה ומתחתה תלול מאוד ברובו, והגישה למערה היא הקשה שבגישות למערות-המחבוא שנתגלו עד כה. עכשיו ברור לנו, שקושי זה דווקא הוא שהניע את הלוחמים לבחור בה כמקום-מפלט אחרון. יש להניח, שאף בימי-קדם הגיעו אליה בעזרת חבלים, ומה גם שבין הנמלטים היו נשים וטף. במערה זו, כבשאר מערות-המחבוא, נמצאו שרידי-חבלים (לוח יא, 1) ⁴.

בשנת 1955 הגענו למערה באמצעות סולם-חבלים באורך של 100 מ', שגלגלנוהו בעמל רב מראש-הצוק. בעצם לא ירדנו גם אותה שעה לאורך כל הסולם, אלא פילסנו לנו שביל צר ומסוכן עד לטראסה שבגובה של כ-20 מ' מעל למערה, ורק משם ירדנו בסולם-חבלים. גם הפעם ירדנו באותה צורה והסתפקנו בסולם באורך של 20 מ', שהידקנו אותו למדרגה שמעל למערה (לוח ט, 1) ⁵. מכאן ירדו העובדים רתומים לרתמות-צנחנים.

פתח-המערה הוא ריבוע ברוחב של כ-3 מ' ובגובה של כ-2.50 מ'. באותן מידות, בקירוב, נמשכת המערה בצורת פרוזדור ארוך לעומק של כ-65 מ', אגב עיקול קטן שמאלה (לוח ט, 2), והיא מסתיימת באולם רחב יותר במקצת, המתרומם בקצהו. בתחילת העבודה היתה המערה מלאה שפך ועיי-מפולת, באופן שבמקומות הרבה אפשר היה לעבור רק בכפיפת הגו או בזחילה, ואילו עכשיו, עם סיום המלאכה, אפשר לעבור לאורך כל המערה בקומה זקופה ⁶. כמחצית משטח המערה נחפרה על-ידינו עד הסלע הטבעי. העפר,

יגאל בן-אפרים, מאיר בן-דב, עמירם ברקאי, עליזה גולדין, שרה גרינפילד, משה דודקביץ, רנה דונחין, פרובלד היטנמייסטר, צפיריס ויקנדיוס, ג'ון זיגל, דוד חדש, רחל חכלילי, גיורא כהן, דוד כנעני, מיכה ליברזון, גרשום לוי, מנחם מגן, בנימין מוזס, יצחק מזרחי, רמי מינס, יוסף מאיר, יצחק מנדל, דוד מקובסקי, שמעון נחמני, נדב סנדר, אורי ספקטור, יצחק עדי, יצחק פיאנקו, הנק פינסטון, חנינה צ'רנובוורודא, גוטו קויצ'רו, ג'ראלד קירש, יעקב קולטון, יחיאל קאופמן, אברהם רייך, מיכאל רוק, שמעון רכס, חיים שנער, שולמית שרייבר, אגי שיף, אריה שוייצר, לבנה שוייצר ורפאל שרעבי. השנה, כאשרתקד, סייע בידנו משה כוכבי בריכוז העבודה. שמעון נחמני היה ממונה על הציוד.

4. ראה גם: *Caves*, Pl. XXIV, 3-4

5. לפני בוא משלחתנו למקום שופר השביל והורד סולם-החבלים על-ידי יחידת צה"ל, בהדרכתם של יואב ארני ויוסף רייפנברג, שהשתתפו גם במשלחת הקודמת.

6. ראה תכנית המערה: *Caves*, Fig. 9. החץ שבציור מכוון כלפי דרום. קנה

שסולק מן המקום באמצעות מריצות, נבדק בקפדנות. בחלקה הפנימי של המערה העברנו את העפר ואת גושי־האבנים מצד אל צד. כך נחפרה המערה רובה ככולה; ואכן, עבודת הצוות, בתנאי־אבק קשים מנשוא במערה הצרה והסגורה, ראויה לכל שבח.

מאמצים אלה לא היו לשווא, אף־כי גם הפעם לא נתגלה כאן שום מטמון, דוגמת אלה שנמצאו במערת־האיגרות ובמערת־המטמון שבנחל משמר. הממצאים הם ברובם פראגמנטאריים ואינם דומים לכלים השלמים של אותן המערות; אך עצם הימצאותם כאן לימדה אותנו פרק במלחמת ברי־כוכבא, המזכיר באימת־הגבורה שלו את מאבקם הנואש של אחרוני הלוחמים במצדה.

ב. הממצאים מן התקופה הכאלקוליתית

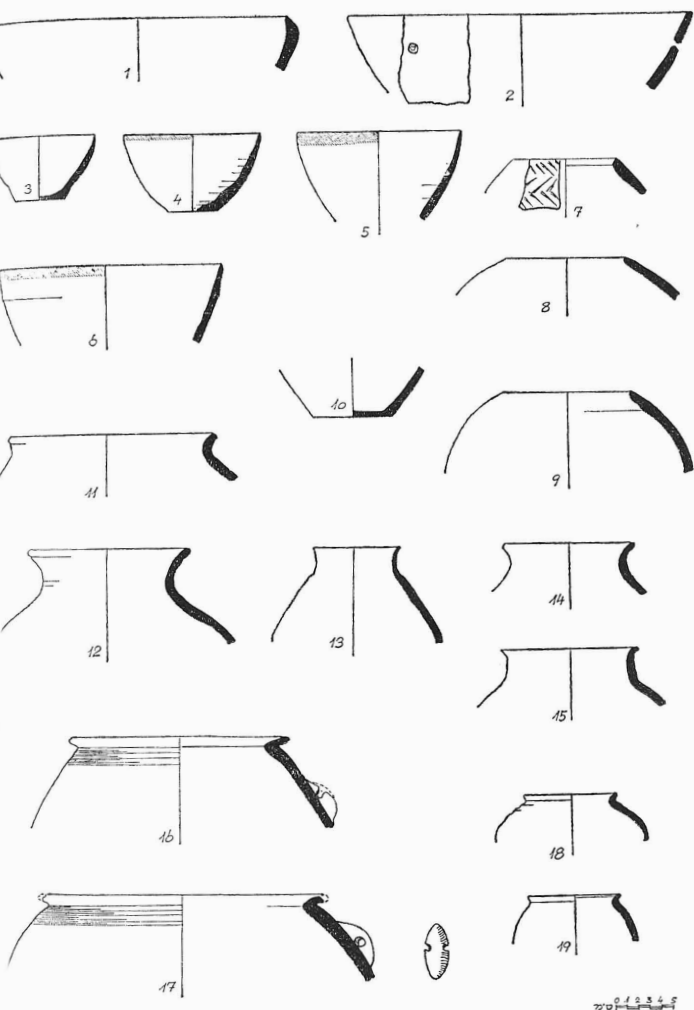
בעיקר בחלקה החיצוני של המערה נמצאה, מתחת לכיסוי־הזבל ומתחת לשכבה מימי ברי־כוכבא, שכבה מן התקופה הכאלקוליתית. כבר בשנת 1955 נתגלתה במקום כמות מועטת של קיראמיקה כאלקוליתית⁷, ואילו עכשיו נמצאו כלי־חרס שלמים יותר מתקופה זו (ציור 1). ואלה הם טיפוסים הכלים: קערות עדינות עם שפות חדות ובסיסים שטוחים, רובן עם פס אדום על השפה (ציור 1: 2—6); שפיות של פערורים (ציור 1: 7—9), בכללן אחת עם חריתות בצורת דגם־אידרה כפול (ציור 1: 7); וקנקנים עם שפיות מופשלות, ידיות־נקב ובסיסים שטוחים (ציור 1: 10—19). כן נמצאו מרצעים מעצם (לוח יב, 6, למעלה), נטיפה מקרן ולהב צור.

הממצא המעניין ביותר מתקופה זו הוא קבר, שנתגלה במרכז־המערה, מתחת לשכבת־שריפה עבה, שסימניה ניכרים אף בו⁸. השלד היה מונח על הצד, הראש כלפי דרום (לפנים המערה) והפנים לצד מזרח (לוח י, 1). הרגליים היו מקופלות ביותר, באופן שהברכיים נגעו בחזה, וכפות־הרגליים היו קרובות לאגן־הירכיים. מתחת לשלד נמצאו שרידים של מחצלת חרוכה, אך נראה הדבר, שלא היתה שריפה בקבר עצמו, אלא מעליו — כלומר, בתקופה מאוחרת יותר — והאש חדרה לקבר דרך שכבות־הזבל שכיסו אותו.

המידה מתייחס רק לחתך. מידות המערה במטרים והכיוון במעלות, לפי מצפן, רשומים במרכז־התכנית. ראה גם התכנית בספרם של י. אהרוני וב. רותנברג, כנ"ל (הערה 1), עמ' 154.

7. *Caves*, p. 159, Fig. 10: 1—7.

8. על שריפה זו בתקופת ברי־כוכבא — ראה להלן.

ציור 1

כלי-חרס מן התקופה הכאלקוליתית

כן נמצאו על העצמות שרידים של בד בצבע חאקי. הכנסנו מיד חתיכה מן המחצלת לכלי פלאסטי, שהועבר ל־Isotopes, Inc., New Jersey, לשם בדיקה התאריך לפי שיטת קארבון 14. ב־28 ביוני 1961 נתקבלו התוצאות הבאות:

125 ± 5460—, כלומר, שנת 3499 לפסה"ג, בגבולות שבין שנת 3624 לבין שנת 3374 לפסה"ג. אף־כי תאריך זה נראה לנו מוקדם במקצת, במיוחד בהשוואה לתאריך שנתקבל מתוך בדיקת המחצלת במערת־המטמון (ראה להלן, במאמרו של בר־אדון). הרי מאשר הוא, בדרך־כלל, שתרבות זו היא משלהי התקופה הכאלקוליתית. הואיל ואין להניח, ששרידי תרבות זו במערות מדבר יהודה הם מפרק־זמן ממושך ביותר, הרי מסתבר, שהבדלי התאריכים נעוצים בתנאים מקומיים של השתמרות החומר, ועלינו להתמין לתוצאות של בדיקות נוספות לשם קביעת תאריך מדויק יותר.

ככל שמתרבות עבודות־המחקר באיזור מזדקרת לעין ביתר שאת האינטנסיביות של החיים בתקופה זו במערות מדבר יהודה⁹. עובדה מפתיעה היא לא רק ריבוי הממצאים במערות השונות, אלא הימצאותם אף במערות־המחבוא, שהגישה אליהן היא קשה ביותר וששימשו מקלט בתקופה זו ובימי מלחמת בר־כוכבא. הנסיבות ההיסטוריות שהביאו אנשים לאותן מערות עדיין לוטות בערפל.

ג. הממצאים מימי מלחמת בר־כוכבא

במהלך החפירות נתברר, שלמערה שני חלקים: (א) החיצוני, עד לאיזור־העיקול שמאלה, שנועד למגורים; (ב) הפנימי, ששימש בעיקר מחבוא ומקום־קבורה.

בחלק הראשון היו אבני־פולת מועטות בלבד, ומסתבר, ששטח זה נוקה ופונה על־ידי יושבי־המערה. הבדווים, שהגיעו לפנינו למקום, כמעט לא חפרו בשטח זה, וכאן נמצאו הדברים בסטראטיגראפיה ברורה ופשוטה. מתחת לשכבת־הזבל העליונה נמצאה שכבת חיים מתקופת בר־כוכבא, ומתחת לשכבת־זבל נוספת נתגלתה השכבה הכאלקוליתית שתוארה למעלה.

תאריך השכבה המאוחרת נקבע הפעם ברורות על־ידי ארבע מטבעות מתקופת בר־כוכבא. שלוש מהן דומות למטבע מנחל־הרדוף¹⁰, עם על־הגפן והכתובת "ש(נה) ב לחר(ות) ישראל" מלפנים; ודקל והכתובת "שמע", או "שמעון", מאחור (לוח טז, 1—3). המטבע הרביעית דומה למטבע ממערת־האיגרות¹¹ עם על־הגפן והכתובת "לחרות ירושלם" מלפנים, והדקל

9. ראה: ידיעות, כה, תשכ"א, עמ' 23.

10. שם, עמ' 27, 75.

11. שם, עמ' 51—52.

והכתובת "שמען" מאחור (לוח טז, 4; וראה להלן, סקירתו של ל. י. רחמני).
 כלי-החרס דומים לכלים שנמצאו בשנת 1955¹², והם כוללים את הטיפוסים
 הבאים: סיריבישול (ציור 2: 1—8), מכסים (ציור 2: 9—10), פכיות (ציור
 2: 11—13), פכים (ציור 2: 14—22), קנקנים (ציור 3: 1—9) ונרות (ציורים
 3: 10—15; 4: 1—4). יושבי-המערה הביאו עמם רק את כלי-החרס
 ההכרחיים ביותר, היינו: כלי-אגירה, כלי-בישול ונרות להארת מחשכי-
 המערה. לא נתגלו שום קערות או קדירות, שהיו שכיחות בכל יישוב רגיל
 מתקופה זו. כן ראויה לציון העובדה, שבמערת-האימה לא נמצאו כלי-אחסון
 טיפוס מאוחר יותר, שהתחילו לייצרו בתקופה זו¹⁵.

רוב הנרות הם מהטיפוס ההירודיאני המאוחר: הם עשויים בדפוס,
 מקושטים ויש להם ידיתיזו קטנה¹⁴. על שברי הנרות המקושטים מופיעים
 ורדה (ציור 3: 10), ציורי-נרות (ציורים 3: 12; 4: 2) ואשכול-ענבים (לוח
 יג, 5). כן נמצאו שתי פיות מעוגלות של נרות (ציור 3: 13—14), הנמנות עם
 טיפוס מאוחר יותר, שהתחילו לייצרו בתקופה זו¹⁵.

באמצע המערה, בריחוק-מה מן העיקול ומתחת לשכבת-הזבל העליונה,
 נמצא נר שלם (לוח יג, 6), שלפי צורתו יש לייחסו לתקופה הביזאנטית.
 ואין להקדימו למאה ה' לספה"נ¹⁶. מכיוון שלא נמצאו במערה שרידים
 נוספים מפרק-זמן מאוחר זה, הרי מסתבר, שהנר הובא לכאן על-ידי אחד
 המבקרים בתקופה הביזאנטית.

במערה נמצאו שרידים של חפצי-בית שונים, בכללם: סלים (לוח יא, 2)¹⁷;
 חבלים, קשורים בחלקם לידידות של קנקנים (לוח יא, 1)¹⁸; פלכים מגדלים

¹² *Caves*, p. 160, Fig. 10.

¹³ *Ibid.*, p. 157, Fig. 8: 1—6, 11; Pl. XXI, 1—3.

¹⁴ ראה: ידיעות, כה, תשכ"א, לוח יב, 5. זהו Type I B לפי הגדרתו של סלוט

ראה: O. R. Sellers & D. C. Baramki, *BASOR, Suppl. Stud.*, 15—16, 1953,

P.V.C. Baur, *The Excavations at Dura: והשווה*: pp. 32—33; Fig. 34

Europos, IV, III, The Lamps, New Haven 1947, pp. 15—16; Fig. 7;

Pl. II. גם שם צוין, שהם מתחילת המאה ה' לספה"נ.

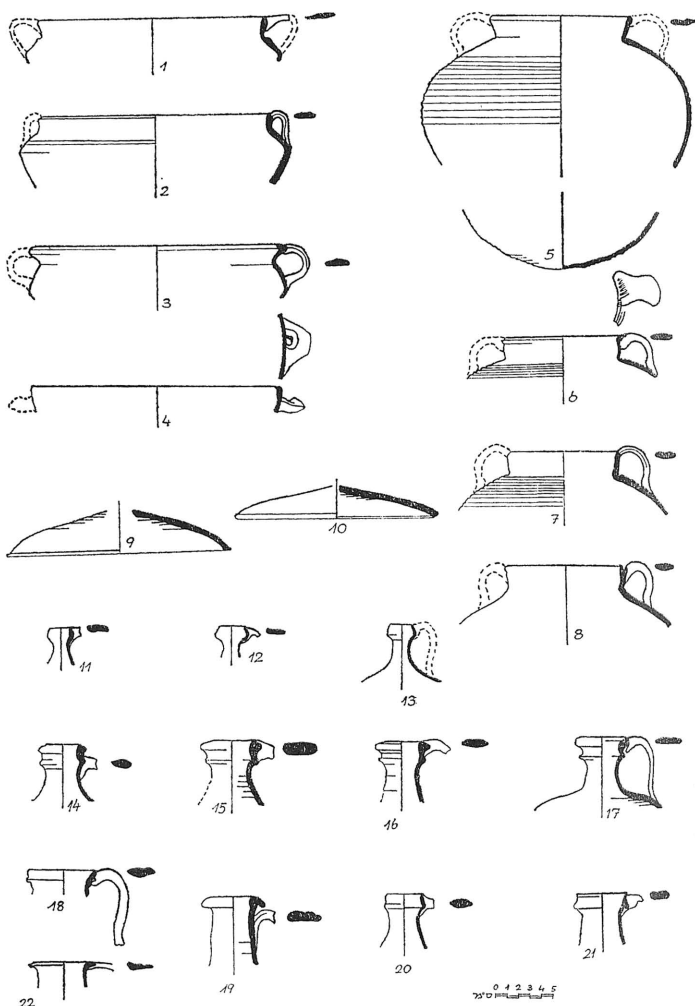
¹⁵ Type II של סלרס; ראה שם, עמ' 32—34; ציור 35.

¹⁶ והשווה: J. H. Iliffe, *QDAP*, 3, 1933, p. 86, Fig. 12.

המאה ה' לספה"נ; R. W. Hamilton, *QDAP*, 4, 1934, Pl. XLVII, 12.

משלהי התקופה הביזאנטית.

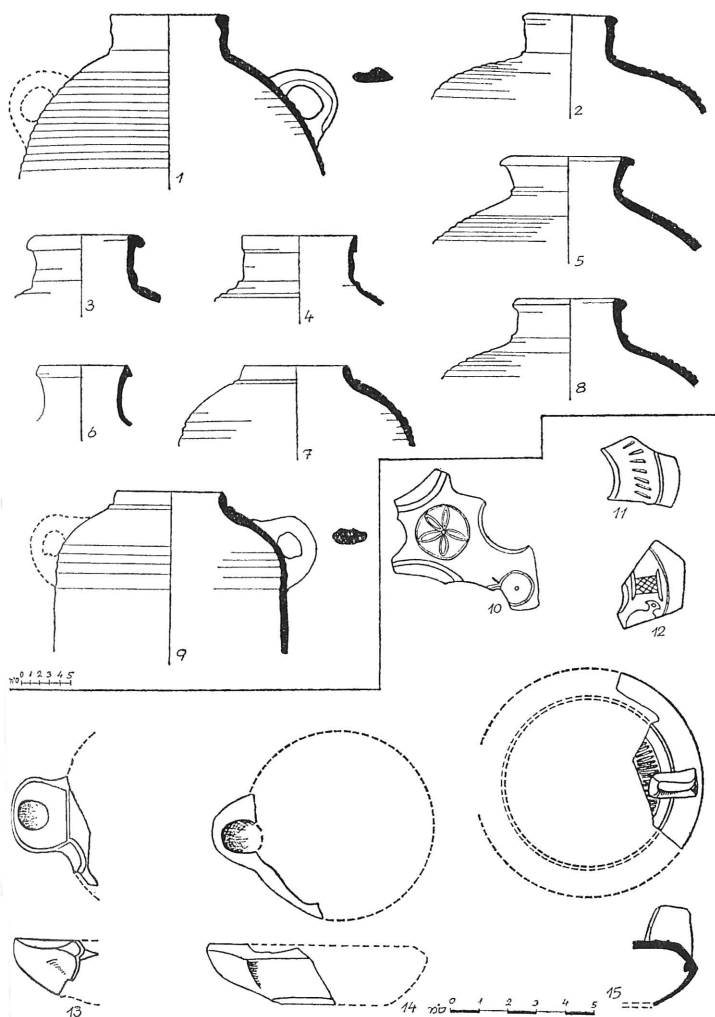
¹⁷ והשווה: *Caves*, Pl. XXIV, 1—2; ¹⁸ והשווה: *Ibid.*, Pl. XXIV, 3.

ציור 2

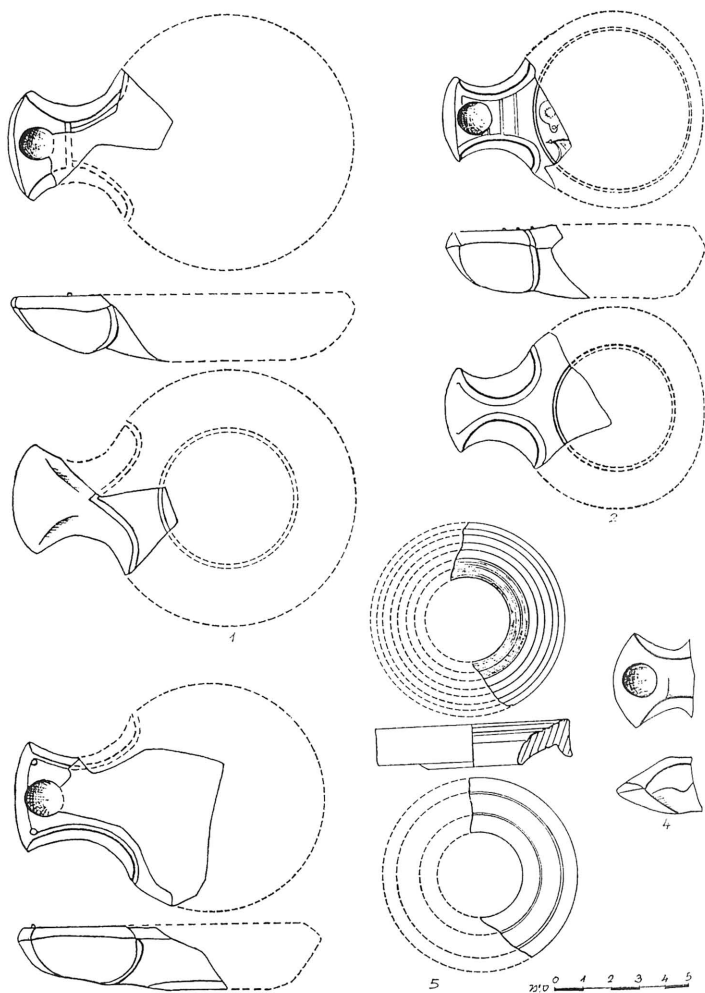
כלי-חרס מימי ברי-כוכבא

שונים, חלקם עשויים עץ וחלקם - אבן (לוח יא, 3-4); כלי-עץ שונים. כגון: מקלות (לוח יב, 5-6), קוביות משחק (לוח יא, 6) וחלקים של קופסות (לוחות יא, 5; יב, 1-2). על האחרונים יש שרידים של עור דק בצבעים

ציור 3
כלי־חרס מימי ברי־כוכבא

שונים ; בדפנותיהם נותרו חיבורים של ווי־ברזל. כן נתגלו שברים רבים של מסרקות־עץ, שבכולם יש שני טורי־שיניים, זה מול זה, טור דליל בעל שיניים

ציור 4
גרות חרס מימי בריכוכבא

עבות וטור סמיך בעל שיניים דקות ועדינות (לוח יב, 4)¹⁹. בחלק האמצעי של השלם ביותר שבמסרקות ניכרים חריצים דקים בכיוון השיניים, שנוצרו

¹⁹. השווה: *ibid.*, Pl. XXII, 7; ידועות, כה, תשכ"א, לוחות ז, 7; יב, 4.

בעקבות נסירת השיניים (לוח יב, 3). עם כלי-הברזל נמנים: מחטים מגדלים שונים (לוח יג, 4); מסמרים (לוח יג, 2); מרצעים (לוח יג, 3); סכין (לוח יג, 1, למעלה); ראשי-חצים, בדומה לאלה של נחל צאלים²⁰; ראשי-חץ או ראשי-כידון (לוח יג, 1, באמצע) וקרדום קטן (לוח יג, 1, למטה).

מבין חפצי-העור ראויים לציון: שרידים רבים של בעליים וסנדלים (לוח יד, 3—4), בכללם סנדל-ילד שלם, שבו נשתמרו הרצועות הקשורות²¹; שוליים של מעיל או תיק, המחוזקים על-ידי רצועת-עור, שנתפרה אליהם בשרוך של עור (לוח יד, 1). עניין מיוחד יש ברצועת-עור משולשת, שעליה חרות קישוט צמחי, הממלא בצבע זהב (לוח יד, 2). נראה הדבר, שרצועה זו היתה מחוברת לחפץ יקר במיוחד, אך לא עלה בידנו לקבוע את מהותו. נמצאו קטעים אחדים של רשתות (לוח יד, 5—6) וכן נתגלו שרידים רבים של בדים ושל גרעיני-מזון שונים, שלהם נקדיש סקירות מיוחדות.

חלק גדול מכלי-החרס ושאר החפצים נתגלה במרכז המערה, בחלק שלפני העיקול, בתוך שכבת-פיח בעובי של חצי מטר, בקירוב. מתחת לאותה שכבה נמצא, כאמור, הקבר מן התקופה הכאלקוליתית, שאף בו ניכרים שרידי השריפה. באיזור זה נתגלו גם שברים רבים של כלי-זכוכית, שבהם טיפל ד. בר"ג (ראה להלן). משברים אלה הצלחנו לשחזר שתי קערות שלמות, פחות או יותר (לוח לג, 1—2). במהלך הטיפול בהן עמדנו על עובדה מעניינת ביותר: לא היתה אפשרות להדביק את אחת משתי הקערות, הואיל והזכוכית שלה מעוותת בחלקה וכפופה כלפי חוץ. מאחר שיש להניח, שהקערה הובאה למערה בהיותה שלמה, הרי מסתבר, ששבריה נתעוותו באש הגדולה, שסימניה ניכרים במרכז המערה.

שרידי-הכתב היחידים שנמצאו בחלק הקדמי של המערה הם ארבעה קטעים קטנים של פאפירוס, שנחשפו מתחת לשכבת-הזבל העליונה, סמוך לקיר המערבי של המערה ובמרחק של כ-10 מ' מן הפתח (לוח טז, 6). בתעודות אלו לא נגעה יד הברווים ככתעודות שנמצאו במעמקי המערה (ראה להלן), והן נקטעו ונפלו אפוא במקום זה כבר בימי-קדם. בקטע אחד (משמאל למעלה) נראות יפה האותיות הרצופות בית, ואילו בשאר הקטעים אפשר להבחין רק באותיות עבריות בודדות.

20. שם, לוח יג, 3.

21. השווה: *Caves*, Pl. XXIII, 1—5.

ד. הקברים, השלדים ושרידי־המחבוא

חלקה הפנימי של המערה, שלא שימש — כאמור — למגורים, נשאר מלא סלעים ואבני־מפולת. כבר בשנת 1955 נתקלנו כאן בשלדי אדם ובגולגולות הרבה, ומסיבה זו ניתן למקום הכינוי "מערת־האימה"²². הפעם מצאנו כאן גולגולות ועצמות־אדם נוספות, אף הן בחלקן של ילדים ותינוקות (החומר נמסר לד"ר ה. נתן לעיבוד מדעי). מכיוון שבחלק זה של המערה נערכו חפירות נרחבות על־ידי הבדווים, היה קשה, בדרך־כלל, לקבוע, אם העצמות הן מקברים רגילים, או משלדים מפוזרים, או מקברים משניים, מעין אלה שנתגלו בנחל צאלים ובמערת־האיגרות²³. יש לשער, שהעצמות נמצאו במקורם בשלוש צורות אלו. חלק מהן היה מפוזר בפינות שונות, ואין להניח, שהובאו מאיזה שהם קברים. בכמה מן הפינות העמוקות ביותר של האולם האחרון נתגלו ערימות של עצמות, שכנראה נלקטו והובאו לכאן. בחלק האחרון של ה"פרוזדור", סמוך לאולם האחרון, נתקלנו בשרידים של כמה קברים. באחד מהם, שלא הופרע, נמצאה גווייה, שהיתה מונחת על צדה השמאלי, בשקע שבין הסלעים, ליד הקיר המערבי של המערה (לוח י, 2). הפנים היו מכוונות לצפון־מערב, אולי לצד ירושלים; הרגליים היו מקופלות. נראה מחמת המקום הצר; יד ימין היתה מקופלת ומונחת לפני הפנים; ואילו יד שמאל — מיושרת כלפי מטה. על חלק מן העצמות וכן על הגולגולות שרדו גידים ועור, ואף קווצות־שער. מתחת לראש נשתמרו שרידי בד חאקי. שנקשר בקשר ליד המצח. אחד משני מרצעי־הברזל שנתגלו (לוח יג, 3) נמצא סמוך לאגן־הירכיים של גווייה זו.

סמוך לקברים נמצאו כמה אוסטרו־קונים, שכנראה היה להם קשר לקברים אלה. אף חומר זה ניזוק ביותר על־ידי הבדווים, ומן השברים שנמצאו עלה בידנו לשחזר בשלמות, פחות או יותר, כתובת אחת בלבד, בת שתי שורות (לוח טו, 1). וזו לשונה:

ש א ו ל ב נ ש א ו ל

ש ל ו [5]

Ibid., p. 159; H. Nathan, The Skeletal Material from Nahal Hever, 22

^c *Atiqot*, 3, 1961, pp. 165–175

²³ ידיעות, כה, תשכ"א, עמ' 28, 50–51.

האותיות מתאימות לתקופת ברכוכבא. כגון: השי"ן בעלת הקו השמאלי הארוך, האל"ף חסרת הקו השמאלי והלמ"ד הארוכה²⁴. ברור, שלפנינו כתובת של קבר, שנרשמה על-גבי חרס, והושמה, ודאי, ליד הנפטר. בקצה השמאלי של הכתב נראים שרידים חלשים של כתב אחר, כנראה של כתובת אחרת, שאולי נרשמה על הקנקן השלם.

אף אוסטרקון שני שנמצא בחלק זה של המערה (לוח טו, 2) מכיל שם של אדם, אף-כי הקריאה קשה ואינה בטוחה. נשתמרה רק שורה אחת, שבמרכזה נראית בבירור המלה "בר" בתשליב אותיות — תופעה רגילה במכתבי ברכוכבא²⁵. השם השני מתחיל באות שי"ן, ואולי אפשר להשלימו ל"שמעון". אם נכונה השערתנו, מתקבלת הקריאה:

..... בר שמעון (?)

אף-על-פי שקריאת השם אינה בטוחה, הרי יש יסוד להנחה, שכאן כבאוסטרקון הקודם, רשומים שמות של אדם ושל אביו. אין בידנו להציע קריאה לקטעי האוסטרקונים האחרים, ואנחנו מפרסמים אותם ללא נסיון ביאור (לוח יז, 1—4). מן הראוי רק להקדיש תשומת-לב לשני חרסים עם אותיות גדולות מאוד, שאפשר שייכות הן לאותו קנקן: באחד נשתמרו האותיות זכ (לוח יז, 3) ובשני — האות ה"א או ח"ת (לוח יז, 4). אותיות אלו דומות לשרידי הכתובת שנתגלתה בשנת 1955, שבה נשתמרו האותיות (ז?) כרה, שהשלמנו אותן באורח ארעי לכתובת "ברוך זכרה"²⁶. מעניין לציין, שכאן מופיעות אותן אותיות, והאות זי"ן, הקודמת לאות כ"ף, הולמת יפה את נסיון הקריאה הנ"ל; עם זאת החומר קטוע ודל מכדי שאפשר יהיה להגיע על-פיו בלבד למסקנות בטוחות. יחד עם זה יש יסוד מוצק למסקנתנו היסודית, שאוסטרקונים אלה הם כתובות, שנקבעו על קברי המתים על-ידי אחרוני יושבי המערה.

בשעת חשיפת הקבר השלם נתגלו שלושה קטעי-קלף קטנים עם כתובת עברית, שהם, כנראה, מקלף אחד (לוח טז, 5). בראש הקטע התחתון,

24. השווה הלוח אצל ג. אביגד, הפאליאוגראפיה של מגילות ים-המלח ותעודות קרובות, מחקרים במגילות הגנוזות, ירושלים תשכ"א, עמ' 31. כן ראה קטע ממכתבו של ברכוכבא בידעיות, כב, תשכ"א, לוח לב.

25. שם, שם.

Caves, p. 159; Pl. XXIV, 9 .26

שבו ניכרים שרידים של 4 שורות־כתב, נראית בבירור המלה "מברכין". בקטע העליון משמאל נראים שרידים של 9 שורות־כתב. בשורה השביעית אפשר להבחין יפה במלים "על עמך יש[ראל]", ואילו בשורה השישית שמעליה נמצאות האותיות שמת במ (?). אפשר להשלים באורה ארעי את המלים האחרונות לנוסח "שמת במ[ערה]", ולהניח, שלפנינו קטע של תפילה, שאף הוא הונח בקרבת המת. כן ראויה לציון העובדה, שבאמצע השורה החמישית מופיעה צורת \times , שבאה למלא חלל ריק בתעודות הרשמיות של התקופה הנדונה.

באותה סביבה, כלומר, במעבר מן ה"פרוודור" אל האולם האחרון, נמצא גם חומר כתוב נוסף משני סוגים: (א) קטע של פאפירוס יווני (לוח יח, 1); (ב) 9 קטעים קטנים ממגילת־קלף עדינה עם אותיות יווניות זעירות ויפות (לוח יח, 2). קטעים אלה זוהו על־ידי הד"ר ב. ליפשיץ כתרגום יווני של ספרים שונים מתרי־עשר; כמה מהם מספר יונה (ראה להלן, מאמרו של ב. ליפשיץ).

השוואת קטעים אלה לקטע של תרגום יווני לתרי־עשר, שפורסם בשנת 1953 על־ידי בארתילימי²⁷, אינו מניח מקום לספק, שקטעים אלה הם מאותה מגילה. בארתילימי מציין, שקטעים חשובים של מגילת־קלף מימי מרד בר־כוכבא נתגלו על־ידי בדווי תעמרי במחצית השנייה של אוגוסט 1952 במערה חדשה במדבר־יהודה. הוא קובע, שהקטעים השמורים מכילים את התרגום היווני של הספרים מיכה, יונה, נחום, חבקוק, צפניה וזכריה. באחת מהערותיו הוא מטעים, שאפשר לקבוע בוודאות את תאריך הטמנתה של המגילה במערה בימי מרד בר־כוכבא, על־סמך הכתב של קטעי־פאפירוס עבריים־ארמיים קטנים, שנתגלו באותה מערה, ועל־פי מטבעות ותעודות עם תאריכים, שנמצאו בשתי מערות אחרות קרובות לה מאוד.

"שתי המערות הקרובות" אינן, ודאי, אלא שני הפתחים של מערת־האיגרות שממול מערת־האימה. עתה ברור, שהמגילה היוונית של תרי־עשר נלקחה על־ידי הבדווים ממערת־האימה, יחד עם פאפירוסים נוספים וחומר חשוב אחר ממערת־האיגרות. יש לקוות, שחומר זה יפורסם בעתיד הקרוב, תוך ציון המערה שממנה נלקח, כדי שאפשר יהיה לשבצו במסגרתו הנכונה, ואולי גם ללמוד ממנו פרטים נוספים על יושבי שתי המערות.

D. Barthélemy, Redécouverte d'un chaînon manquant de l'histoire.²⁷
de la Septante, RB, 1953, pp. 18-29

ה. סיכום

כבר בסקירתנו הראשונה ניסינו להסיק את המסקנות ההיסטוריות מן המצור הרומי על אחרוני הלוחמים, שישבו במערות משתי גדותיו של נחל חבר, מצור שאפשר למצוא ידיעות עליו גם באגדות על תקופת בר־כוכבא²⁸. למסקנות אלו ניתן אישור על־ידי הממצאים של מערת־האיגרות ומערת־האימה. בזו האחרונה נתקבצו כ־40 איש, לפחות, כפי שיש ללמוד ממספר שלדי־האדם, לרבות אלה של נשים וטף, שנתגלו בה. אנשים אלה מצאו את מותם במערה, והעדר חבלות בגופותיהם מעיד, שהמקום לא נכבש בכוח הנשק²⁹. ודבר זה הוא מובן מאליו, שכן הגישה למערות מונעת כל אפשרות של כיבוש מסוג זה. גם לא היה צורך בכך, כי הרומאים יכלו להשיג את מטרתם גם בלא לסכן את חיי אנשיהם. משנתגלו המערות על יושביהן, והרומאים הקימו את מחנותיהם מעליהן, היה עניין הכנעת הנצורים שאלה של זמן בלבד. מלאי המים והמזון במערות הלך ואזל; ובפני הנצורים היתה הברירה בין כניעה לבין מוות מרעב ומצמא. הקברים במערת־האימה מעידים, שהמצור נמשך זמן רב למדי, ואנשיה לא נכנעו גם לאחר שהמוות התחיל קוצר בהם את קצירו. הנפטרים נקברו במעמקי־המערה, כנראה לפי הטכס הדתי המקובל. אגב, קברים אלה מפריכים — אם בכלל היה צורך בהפרכה ממין זה — את דברי המדרש, שבימי הרעב הגדול אכלו הנצורים במערה את בשר־מתיהם³⁰.

שלדי־האדם במערת־האימה מעידים, שאנשיה בחרו במוות, ולא בכניעה כמדומה, שממצאי המערה אפשר ללמוד משהו על רגעייהם האחרונים של הנצורים. רוב הכלים נמצאו שבורים לרסיסים בתוך שרידי האש הגדולה, שהובערה במרכז המערה, וקערת־הזכוכית המעוותת מוכיחה, מה היתה עצמת האש. מערת־האימה אינה גדולה כמערת־האיגרות, ולא היה סיכוי להחביא בה את החפצים מעיני הרומאים המנצחים; ולפיכך החליטו, כנראה, הנצורים לשרוף ולהשמיד את כל חפציהם במדורה הגדולה שהודלקה במרכז המערה.

²⁸. *Caves*, pp. 159 ff. ראה גם: י. אהרונִי וב. רותנברג, כנ"ל (הערה 1), עמ' 115

ואילך.

²⁹. *Caves*, p. 161.

³⁰. שם, עמ' 162.

פרט למגילת תרי־עשר היוונית, ואולי גם כמה מסמכים חשובים, שהוטמנו במעמקי־המערה בין סלעי האולם האחרון. אף־כי לא נותר עד־ראייה שיספר על שעת מותם, אין עתה ספק, שאחרוני לוחמיו של בר־כוכבא במערת־האימה מתו מות־גיבורים, דוגמת לוחמי מצדה בשעתם.